

STARE CRKVE U HRVATSKOM PRIMORJU I KONTINENTALNOJ HRVATSKOJ

Uvod

U potrazi za starokršćanskim, predromaničkim i ranoromaničkim crkvama prokrstarili smo praktički cijelu obalu, otoke i zaobalje i pred nama je obilazak cijeloga kontinentalnoga područja. No tu se odmah susrećemo s problemom da takvih crkava na području Hrvatskog primorja, Like, Gorskog kotara, Korduna, Banije, Hrvatskog zagorja, Međimurja, Moslavine, Podravine, Slavonije, zapadnog Srijema i Baranje gotovo da i nema. Ima realnih očekivanja da je takvih crkava, najčešće starokršćanskih, bilo u mnogim antičkim i srednjovjekovnim naseljima, posebno biskupskim središtima, ali riječ je najčešće o naznakama i rijetkim arheološkim ostacima.

Pojavu je teško objasniti iako se radi o prostorima po kojima su u proteklih 17 stoljeća harale mnogobrojne vojske i gdje se stanovništvo često selilo i mijenjalo. Pretpostavlja se da su sve starokršćanske crkve srušene u provalama barbarskih naroda i tijekom seobe naroda. Također je sasvim moguće da je novopridošlo stanovništvo, posebno izvan putova i u teško pristupačnim predjelima, prihvatilo kršćanstvo znatno poslije primorskih krajeva pa je stoga i kasnilo, možda i više stotina godina, u gradnji novih crkava. Također je vrlo vjerojatno da su svoje crkve u nedostatku prikladnoga građevnog materijala gradili od drva čija je trajnost znatno manja.

Crkve na obalama Kvarnera

Moguća bazilika u Starom gradu u Rijeci

Podatak o malom broju starih crkava vrijedio je i za Kvarner, za koji se vjeruje da je kršćanstvo prihvatilo

OLD CHURCHES IN CROATIA'S PRIMORJE AND INLAND AREAS

As we approach the end of our series on old churches in Croatia, and after having presented all churches on our islands, coast and hinterland areas, we now shift our focus on the remaining churches in Croatia, the number of which is surprisingly low. Only scarce marks and signs point to the former existence of some churches in Rijeka, and there are indications in Vinodol that some Pre-Romanesque churches were built on the remains of older churches. It is however certain that the Senj Cathedral was in fact built on an older church, and only small stone fragments bear witness to the former existence of many old churches in Lika. It is quite odd that there are practically no traces of Early Christian churches in the remaining inland parts of Croatia, especially in episcopal centres such Siscia, Iovia, Cibale and Mursa. Although it is true that one church was found in Varaždinske Toplice, it was later established that this is a renovated part of a Roman thermal complex. The exception is the Church of St. Mother of the Mountain in Lobar where recent investigations have revealed traces of a wooden Early Christian church, and of stone-made Pre-Romanesque and Early Romanesque churches. A baptismal font and a three-strand pattern, which can be dated back to the time after christening of Croats, were also discovered.

znatno nakon ostalih primorskih krajeva. Nije bolja situacija ni u

Rijeci. Dugo se zna za grobljansku crkvu Sv. Andrije u predjelu Andrej-

Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci

Otkriveni rimski mozaik tijekom istraživanja

šćica koja je bila na zapadnoj rimskoj nekropoli, ispod današnjega Riječkog nebodera (ugao Jadranskoga trga i Trpimirove ulice). Pronađeni su i fragmenti mozaika, ali se o njezinu izgledu malo zna. Pretpostavlja se da je to bila bazilika iz 5. st. Druga se grobljanska crkva Sv. Lovre također nalazila na rimskoj nekropoli, ali na istočnoj strani – na Sušaku. Na mjestu malene crkvice Sv. Lovre (srušene 1894.) vjerojatno je bila istoimena grobljanska bazilika, također iz 4. ili 5. st. Na to upućuju antički grobovi pronađeni u čišćenju terena za gradnju Susačkog nebodera. Iako se o tim crkvama malo zna, neobična je podudarnost da su na njihovim položajima u četrdesetim godinama prošlog stoljeća građeni poznati riječki neboderi.

Tijekom 2008. počela su u Rijeci arheološka istraživanja pokraj zborne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, u blizini rimskih terma otkrivenih prije pedesetak godina. Istraživanja su se provodila radi zamjene instalacija u Užarskoj ulici i na trgu Pul Vele crkve. Upravo je ispred crkve otkopan veliki mozaik i pronađen kameni sarkofag, vjerojatno iz 3. ili 4. st. Iako o istraživanjima

osim novinskih napisa još ništa nije objavljeno, pretpostavlja se da se radi o predvorju veće bazilike koja se nalazila ispod današnje crkve [1]. Stajalište o starokršćanskoj crkvi dijelom se zasnivalo na prije pronađenim ostacima zidova i kamenim fragmentima predromaničke crkve. Sadašnja je crkva izgrađena u srednjem vijeku i potom nadograđivana, a 1824. dobila je današnji izgled. U sklopu je crkve i zvonik koji zbog manjeg otklona (približno 40 cm) nazivaju i "Kosim tornjem". Sada je arheološko gradilište zatrpano i pokriveno asfaltom, a u budućnosti se planira konzervirati i prikladno predstaviti javnosti.

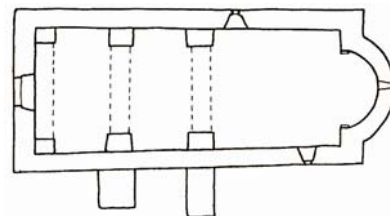
Inače je rimska Tarsatika (koju se ne smije brkati s Trsatom) osnovana u 1. st. Važnost joj je porasla u 3. st. kada je postala značajno vojničko uporište u sastavu obrane Italije. Bio je to utvrđen antički gradić u središtu današnje Rijeke.

Stare crkve Vinodola

Na obalnom prostoru od Bakra i Senja te u Vinodolskoj dolini ima mnogo gradina i utvrda, ali je staro sakralno graditeljstvo slabo zastupljeno i neistraženo. Prema načinu ukopa

zaključeno je da je tu pridošlo hrvatsko stanovništvo vrlo kasno prihvatilo kršćanstvo. Istraženi su i brojni lokaliteti i prema oskudnim tragovima moguća je i poneka srednjovjekovna crkva. Postoje i ostatci utvrda iz rane bizantske vladavine u kojima bi, ili u blizini, trebalo tražiti crkve za vojničke posade. Nisu uočeni ni tragovi predbenediktinskih i benediktinskih opatija kojih ima na obližnjoj obali otoka Krka.

Ipak postoji jedna crkva za koju se vjeruje da je vrlo stara ili da čuva tradiciju mnogo starije. Riječ je o izdaleka uočljivoj crkvi Sv. Jurja na Gradini, na vrhu prapovijesne utvrde iznad ceste Bribir – Selce. Bila je

Tloort crkve Sv. Jurja iznad Selaca

obnovljena između dva svjetska rata kada je potpuno ožbukana, a krovu je pridodana betonska ploča. Oštećena je u bombardiranju u II. svjetskom ratu, a 1997. je obnovljena i vraćena vjerskoj svrsi. To je izdužena jednobrodna crkva (gotovo 14 m) s polukružnom istaknutom apsidom. Nakon skidanja betonske glazure s krova apside otkriven je izvorni krov od kamenih ploča. Crkva je konstruktivno sanirana i rekonstruirana, ali je zbog stabilnosti zadržana krovna betonska ploča i na nju stavljen pokrov od kupa kanalice. Analizom ostataka okolnih crjepova i opeka zaključeno da je crkva bila izvorno pokrivena kombinacijom antičkih tegula i plitkih kanalice.

Nakon skidanja žbuke otkriveno je da je crkva građena u dva razdoblja. Pročelje i začelje građeno je naknadno i oslonjeno na starije i ojačane bočne zidove. Najstariji sloj pripada predromaničkoj ili bizantskoj građevini koja je iznutra imala dva para

Obnovljena crkva Sv. Jurja na uzvisini iznad ceste Selce - Bribir

masivnih pilastara, a s južne su vanjske strane naknadno pridodana dva kontrafora. Po tome bi crkva mogla biti građena za bizantske vladavine u 6. st. ili pak u predromanicu (9. do 11. st.). To dijelom potvrđuje pučku predaju da su crkvu izgradili Grci odnosno Bizantinci. U obnovi u 12. st. srušeno je staro i izgrađeno novo pročelje i začelje. [2].

Otočić i crkva Sv. Marina ispred Novog Vinodolskog

Na malom otočiću Sv. Marin (srednjovjekovnom Čaplenu) u Novom Vinodolskom, nedaleko obale i nasuprot ostacima kasnoantičke utvrde Lopar, nalazi se istoimena barokna crkva. Posvećena je Sv. Marinu ili Sv. Marini, rijetkom i u našim krajevima slabije znanom svecu ili svetici, zapravo preobučenom benediktinskom redovniku ženskog spola čije se štovanje širilo iz Venecije u 13. i 14. st. Današnja je jednobrodna kapelica s trostranom istaknutom apsidom obnovljena 1818. Crkvice je izgrađena unutar ostataka zidova starije i nešto prostranije crkve (9,5 x 4,9 m) s istaknutom polukružnom apsidom [2].

Tijekom 2006. u projektu *Eco Heritage Tasc Project* Hrvatske matice iseljenika očišćen je prostor oko crkve i otkriven položaj baze oltara, žbukane podnice i tragova freske u apsi di koja je s vanjske strane bila raščlanjena plitkim lezenama. Otkriveni su i dijelovi južnih bočnih zidova pa bi sve valjalo temeljito istražiti. Posebno zato što su pronađeni i ulomci mramora i porfira te sedre koja se nekad rabila za gradnju svodova. Možda se radi o bizantskoj ili predromaničkoj crkvi građenoj na starijoj antičkoj građevini, možda zajedno s utvrdom Lopar [3].

Trg Cimeter uz katedralu Marijina Uznesenja u Senju

Crkve Senja i okolice

Senj je vjerojatno najstarija biskupija na kopnenom području Hrvatskog primorja jer se prvi biskup Laurencije spominje u pismu pape Inocenta I. već početkom 5. st. Ima također naznaka da se među sudionicima Kalcedonskog koncila (451.) spominje i senjski biskup Maksimin. No sasvim je sigurno da je nakon toga došlo do zastoja sve do 1168. kada o biskupiji postoje prvi potvrđeni podaci. U 17. st. priključena joj je Modruška biskupija, 1969. uspostavljena je Riječko-senjska nadbiskupija, a 1998. utemeljena je Gospičko-senjska biskupija.

Najstarija je crkva u Senju i okolnom području sadašnja katedrala Marijina Uznesenja odnosno crkve koje su bile na njezinu mjestu. To su potvrdila i pokusna istraživanja obavljena 1993. [3] na trgu Cimeter na kojem je, zapadno i južno od katedrale, bilo groblje za pokapanje senjskih građana od kasne antike do kraja 18. st. U istraživanjima su otkriveni tragovi rimskoga poganskog hrama posvećenog Kibeli (Magna mater), ali i naznake mogućega starokršćanskog kompleksa. Valjalo bi ipak nastaviti arheološka istraživanja i pokušati

pronaći biskupsko sjedište te ostale pomoćne prostorije poput atrija, nartekse, krstionice i sl.

Pročelje senjske katedrale i dio trga gdje su pronađeni tragovi rimskoga graditeljstva

Istraživanja međutim nisu nastavljenia iako su potvrdila prijašnje spoznaje da je crkva građena na antičkoj građevini. Svojedobno su otkriveni i tragovi velike paljevine pa nije sasvim jasno je li zapaljen rimski hram ili neka starija kršćanska crkva. Međutim pouzdano se zna da je sadašnja katedralna crkva izgrađena najprije u 7. ili 8. st. kao predromanička, a početkom 12. st. kao jednobrodna romanička katedrala, nedugo nakon što je drugi ili treći put utemeljena senjska biskupija. Pročelje i južna strana su do sredine 18. st. bili ukrašeni romaničkim lukovima i nišama od opeke. U 15. st. s lijeve je strane svetišta prigradena sakristija, a u 18. st. pridodane su joj dvije pobočne lađe pa je tako postala bazilikom. Sadašnji je izgled katedrala dobila nakon restauracije 1950. godine [4], [5].

Uz katedralu su se prema pisanim izvorima nalazile i brojne crkve nepoznatog nastanka. Najzanimljivija je crkva Sv. Jurja za koju se zna da su je 1185. zajedno s posjedima dobili templari i koja je možda bila

starija. Vjerojatno se radi o crkvi Sv. Jurja na obližnjem brdu Trbušnjaku koja je razgrađena oko 1550. nakon odluke kapetana Ivana Lenkovića da na njezinu mjestu izgradi tvrđavu Nehaj. Uostalom tragovi su još uočljivi u prizemlju utvrde. Problem je što su možda postojale dvije istoimene crkve – jedna u zidinama i pokraj katedrale (gdje su templari imali upravne i trgovačke zgrade), a druga izvan zidina.

Valja svakako istaknuti da je 1964. u konzervatorskim zahvatima na tvrđavi Nehaj uklonjena glomazna ulazna stubišna dogradnja iz 19. st. Pritom su uočeni ulomci kamene ploče od bijeloga vapnenca sa stiliziranim pleternom ornamentikom i glagoljskim natpisom. Od dvadesetak ulomaka samo se manji dio mogao sljubiti i povezati, pa je u prvom retku Branko Fučić prepoznao invocaciju (V ime Otca i Sina i Svetoga Duha). Ploča je u izvornom obliku bila plutej oltarne pregrade, baš kao i Bašćanska ploča prema kojoj je i nazvana – Senjska ploča [5].

Rekonstrukcija ostataka Senjske ploče (crtež)

Pretpostavlja se da je u senjskoj okolini blizu mora bilo još mnogo starih crkava. Ponajprije se to odnosi na benediktinski samostan i crkvu Sv. Križa u Senjskoj Dragi i benediktinsku opatiju Sv. Juraj Lisački u današnjem Svetom Jurju. Neki izvori spominju i postojanje samostanske crkve Sv. Dujma iznad Senja. Iznad Karlobaga nalaze se ruševine Vidovgrada gdje je postojala ranoromanička crkva Sv. Vida iz koje možda potječe i jedan vrlo rijetki ulomak pletera s motivom osmice u Muzeju Like u Gospiću [5]. O crkvama u južnoj dijelu velebitskog primorja i

pokraj Starigrada izvijestili smo kada smo pisali o crkvama u zadarskom zaleđu (*Građevinar*, 7./2009.).

Predromaničke crkve u kopnom zaleđu Rijeke i Senja

Na širokom kopnom pojasu Like, Gorskog kotara i Korduna nisu dosad pronađeni tragovi starokršćanskih crkava, što vjerojatno znači da su na tom brdovitom prostoru rijetko nastajala rimska naselja. Čini se da se rimska nazočnost očitovala u održavanju utvrđenih vojničkih utvrda na brdovitim uzvisinama i na mjestu japodskih gradina.

No na tom šumovitom području nema mnogo sačuvanih ni predromaničkih ni ranoromaničkih crkava, što posebno čudi kada se zna da je, primjerice, područje Like, sudeći po tragovima brojnih utvrda, bilo u predtursko doba jedno od najgušće naseljenih područja srednjovjekovne Hrvatske. Čini se da je i ovdje stanovništvo kasno pokršteno, vjerojatno tek u 10. i 11. st., ali i da su moguće

sakralne građevine poharale brojne barbarske horde u prodorima prema obalnim gradovima. Razloge valja potražiti i u burnoj povijesti i velikim stoljetnim sukobima kršćanstva i islama. No treba reći da turski osvajači uglavnom nisu namjerno rušili crkve, jednostavno su ih puštali da se uruše. Velikih je i namjernih rušenja crkava bilo najviše tijekom 20. st.

Ipak su sačuvani manji tragovi crkvenoga graditeljstva srednjovjekovne Hrvatske. Ima i ostataka crkvenoga namještaja s motivima prepoznatljiva pletera. Čak se čini da je u sre-

dišnoj Lici i području pod upravom hrvatskih biskupa iz Nina takvo graditeljstvo i nepravedno zapostavljeno jer ima mnogo neistraženih lokacija s toponimima "Crkvina" koji upućuju na neke prijašnje crkve.

Jedna je bila u srednjovjekovnom Mogoriću, na lokalitetu Crkvina pokraj današnjega Mogorića, koja je prema pronađenim ulomcima s tropnutim pleterom građena u 11. st. Ulomci su nakon rušenja crkve bili uzidani u pročelje pravoslavne crkve Sv. Nikole i tamo bili sve do 1945. kada je i ta crkva srušena, pa su ulomci poznati tek sa starih fotografija. Neki vjeruju da su potjecali iz crkve Sv. Jure na Skurini, gdje je u srednjem vijeku bio tzv. rotni stol plemena Mogorovića.

Zapadno od Mogorić-grada, na drugoj strani rijeke Jadovne, iznad sela Pavlovac, na jednom od brda nalaze se ruševine istoimenoga plemićkog grada. Na susjednom je brdu bila stara grobna crkva pravilne orijentacije (15 x 5 m) s polukružnom apsidom. Crkva je također razgrađena 1945. i u njezinim su temeljima pronađeni ulomci crkvenoga kamenog namještaja s pleterom. Bili su kao spolije ugrađeni u obližnju crkvu u Repcu koja je također srušena pa ni ti kameni ostatci nisu sačuvani.

Ipak, za razliku od ulomaka s pleterom iz Mogorića i Pavlovca koji su, kako se čini, zauvijek izgubljeni, dva kamena ostatka iz nedalekog Smiljana našli su svoje mjesto u Muzeju Like u Gospiću. Premda su bili uzidani pokraj prozora grobne kapele Sv. Marije Magdalene, zaključeno je da potječu s lokaliteta Crkvine pokraj izvora Mandinac gdje je bila ta ranosrednjovjekovna crkva. Radi se o ulomcima oltarne pregrade s tropnutim pleterom za koje se procjenjuje da potječu iz sredine 9. st. [5].

Od 2004. Muzej Like iz Gospića provodi sustavna istraživanja na području sela Smiljana, radi utvrđi-

vanja sakralne građevine iz koje potječu ti ulomci. Istraživanja se obavljaju na zemljištu koje se ne obrađuje upravo zbog predaje o "staroj crkvi", u zaselku Čovini, blizu desne obale Otešice i izvora Mandinac. Arheološki radovi nisu završeni, ali su na istom mjestu pronađeni tragovi dviju crkava, baš kao što i sugerira toponim Crkvine, a starija je potpuno uništena pri gradnji mlađe crkve [6].

Jedan fragment pleterne ornamentike iz Smiljana

Svojedobno su istraženi i ostatci ranoromaničke crkve na vrhu Mlakvene Grede nedaleko Gornjeg Kosinja i tada je ustanovljeno da je crkva građena u 11. ili 12. st., a bili su još očuvani temelji apside, broda i maloga tornja na pročelju. Pretpostavlja se da je tu bilo srednjovjekovno naselje Banji Dvori i da je uz crkvu

bio i samostan. Tu bi onda moglo biti i sjedište bana koji je u 9. i 10. st. uime hrvatskoga kneza i kralja upravljao Likom, Gackom i Krbavom.

Dio nadvratnog luka pronađen na Mlakvenoj gredi

U nedalekoj Mlakvi, ispod japodske gradine, na mjestu je sadašnje pravoslavne crkve Sv. Mlade Nedjeljice bila starija grobljanska crkva u koju su bile ugrađene antičke spolije, inače rijetke u tome kraju.

Istočno od Otočca, pokraj starog puta što od Žute Love vodi prema Vrhovinama, još su početkom 20. st. bili uočljive razvaline crkve Sv. Marka u Podumu i staroga ograđenog groblja. U prošlom je stoljeću crkva nekoliko puta istraživana, a posljednji put 1990. pri proširenju ceste. Tada je otkriveno da je u jugozapadni dio crkve ugrađen veliki antički

Ostatci crkve Sv. Marka u Podumu snimljeni 1900. godine

kameni blok i baza antičkog stupa. Grobovi i crkva posebno su oštećeni za Domovinskog rata kada je na tom mjestu bio grubo obran srpske paravojske. Zidovi su dodatno oštećeni 1995. nakon Oluje kada su neki mještani u uvjerenju da ruše crkvu neke druge vjere razgradili cijeli red kamenih klesanaca u apsidi.

Prije nekoliko godina ta je crkva arheološki istražena, a zapravo temeljito očišćena. Potvrđeno je da se radi o ranoromaničkoj jednobrodnoj crkvi s pravokutnom apsidom (14,35 x 7,5 m). Pronađeno je još kamenih rimskih ostataka, pa se pretpostavlja da potječu iz negdašnje japodske gradine na Velikom i Malom Vitlu pokraj Prozora te potom Arupija, rimskoga trgovačkog i prometnog središta na raskrižju putova iz Senja, Siska i Zadra [5], [7].

Otočac je na starim kartama i planovima skromno naselje na malom otočiću usred Gacke. Na Bašćanskoj se ploči spominje crkva i samostan Sv. Nikole koji je možda bio u Otočcu. No sasvim sigurno nije bio na otočiću jer tamo nema dovoljno prostora. Možda je bio pokraj današnje crkve Sv. Trojstva u čijoj su blizini neki zidovi koji mogu biti ostatci samostana. Inače na području Gackog polja, Rapain-klanca, Kompolja, Zalužnice i Brloga ima mogućih starih crkvenih građevina i toponima poput Crkvina i Oltara. No ipak nema tragova crkava iz ranoga srednjeg vijeka.

Svojedobno su na prostoru Gornjeg i Donjeg Pazarišta, bogatom srednjovjekovnim burgovima, pronađeni ostatci sakralne plastike s motivom pletera u crkvi Sv. Ivana Krstitelja, također na lokalitetu zvanom Crkvina, u malom selu Volarici podno ostataka moćne utvrde Ostrovice Ličke. I ta je crkva, iako načeta zubom vremena, bila sredinom prošlog stoljeća iz ideoloških razloga do temelja razgrađena, a u ruševinama su pronađena četiri kamena fragmenta. Za njih se držalo da stilski pripadaju predro-

manici, ali su naknadne analize pokazale da su to dijelovi nadvoja ulaznih vrata s pleternim ukrasima s početka 15. st. koji su nastali oponašanjem detalja iz obližnje crkve u Mogoriću. Valja ipak dodati da su ostaci pleterne kamene plastike, osim na opisanim mjestima, pronađeni i u Širokoj Kuli, Počitelju i Metku [5].

Stare crkve na području antičke Panonije

Povijesni nastanak i razvoj

Područje koje je zauzimala rimska provincija Panonija naseljavali su Panonci i od 4. st. pr. Kr. doseljena keltska plemena. Rimljani su Panoniju zauzeli krajem stare i početkom nove ere, a potpuno tek 9. godine. Do 3. st. dijelila se na Gornju (Pannonia Superior) i Donju (Pannonia Inferior), a od početka 4. st. podijeljena je u četiri manje: Pannonia Prima, Pannonia Valeria, Pannonia Savia i Pannonia Secunda. Panonija je bila jedna od najvećih rimskih provincija koja je zbog pograničnog položaja imala veliko vojno značenje za cijelo Rimsko Carstvo.

Biskupska središta rimske Panonije na prostoru Hrvatske

Kršćanstvo se u Panoniji počelo u tajnosti razvijati od 2. st., a slobodno od 4. st. kada je najprije ozakonjeno (313.), a potom i nametnuto kao državna religija (380.). Iako se vjerovalo da je svaki naseljeni rimski grad ujedno i biskupija, u hrvatskom dijelu Panonije bile su samo četiri: Siscia (Sisak) i pomalo upitna Iovia (Ludbreg) u Panoniji Saviji te Cibalae (Vinkovci) i Mursa (Osijek) u Panoniji Sekundi. To je područje bilo pod utjecajem nadbiskupija u Akvileji, Sirmiju i Saloni, s tim što

je hrvatski dio Panonije uglavnom pripadao Sirmijskoj nadbiskupiji, a potom dio Panonije Savije nadbiskupiji u Saloni. Vjerska se organizacija Panonije počela urušavati krajem 6. st., posebno nakon 582. i avarskog razaranja Sirmija (sadašnje Srijemske Mitrovice).

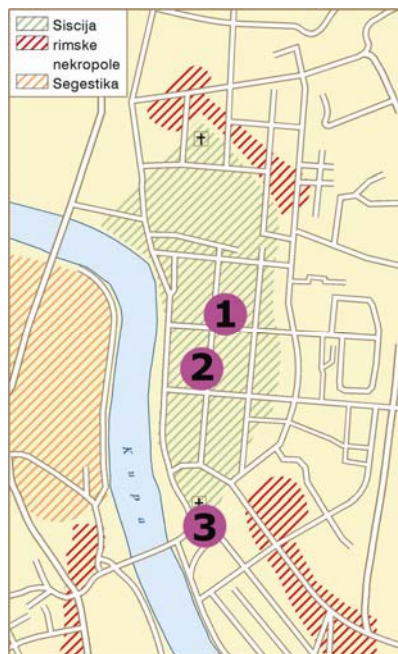
Odmah valja reći da na području rimske Panonije, posebno u biskupskim središtima i termalnim kupalištima, nisu, osim u tragovima ili adaptacijama, pronađeni ostatci ikakve crkve. To pomalo čudi jer o kršćanstvu na području hrvatskog dijela Panonije svjedoče brojni pisani izvori, dok su u Mađarskoj, o kojoj ima znatno manje podataka, pronađeni brojni i važni starokršćanski nalazi. To ostavlja dojam o nedostatku arheološke starokršćanske građe u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Kako se u međuvremenu situacija nije bitno mijenjala, osnovne smo informacije o starokršćanskim sadržajima rabili iz kataloga izložbe *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravede* što ju je pripremila Branka Migotti, a održana je u Arheološkom muzeju u Zagrebu od 22. rujna do 4. studenoga 1994. [8].

Tragovi crkava u staroj Sisciji

Sisciu su Rimljani izgradili na drugoj obali Kupe nakon što je Oktavijan (poslije car August) 34. pr. Kr. razorio Segesticu koju su osnovali Kelti. Bio je to glavni grad provincije Panonije Savije s gotovo 40.000 stanovnika i s forumom, bazilikama, hramovima, carskom kovnicom novca, kazalištem, vodovodom i dvije luke.

Kršćanstvo se u antičkom Sisku pojavilo vrlo rano, a najpoznatiji je biskup bio Kvirin (od 284. do 303.). Vjeruje se da je stradao u Dioklecijanovim progonima kršćana iako u nekim izvorima stoji da je stradao za vladavine Galerija 308. [9]. Bio je mučen i s mlinskim kamenom bačen u rijeku u Sabariji (Szombathely u

Mađarskoj). Moći su Sv. Kvirina prenesene u Rim, a zaštitnik je Krčke i Sisačke biskupije te Bečke metropolije, ali i gradova Krka i Siska. Slavi se 4. lipnja. Ubraja se među najslavnije kršćanske mučenike.

Tlocrt stare Siscie (1 – mogući položaj tzv. Kukuljevićevac bazilike, 2 – pronađene zgrade s apsidama, 3- prostor ispred katedrale Uzvišenja Svetog Križa)

O ostalim se sisačkim biskupima zna prema njihovu sudjelovanju na crkvenim skupovima. Tako je Marko 343. bio sudionik koncila u Serdiki, Konstancije 381. u Akvileji, a Ivan i Konstantin su 530 i 533. bili na saborima u Saloni. Valja dodati da su na web-stranici Sisačke biskupije navedena još dva biskupa: Kasto (249.) i Vindemij (579.). Vjerojatno je početkom 7. st. Siscija bila srušena, a biskupija zamrla, ali se čini da je postojala i za hrvatskog kneza Ljudevita Posavskog na početku 9. st.

Biskupija se spominje i na splitskim crkvenim saborima 925. i 928., a među tri upražnjena biskupska sjedišta koja su u zamjenu nuđena ninskom biskupu Grguru bila je i sisačka. Ne zna se kada je prestala postojati (iako nije službeno ukinuta), no

to se vjerojatno zbilo u 11. st. jer je 1094. osnovana Zagrebačka biskupija koja ju je dijelom naslijedila, a Sisak je postao posjed zagrebačkog biskupa.

Biskupija se ponovno spominje od 1999. kad je dr. sc. Nikola Eterović imenovan naslovnim nadbiskupom. I konačno je 5. prosinca 2009. papa Benedikt XVI. bulom *Antiquam fidem* ponovno uspostavio Sisačku biskupiju, a biskupom je imenovan dr. sc. Vlado Košić. Tako je jedna od najstarijih hrvatskih biskupija postala ujedno i najmlađom.

Neki drže da je rimska Siscia pravi primjer arheološkoga lokaliteta koji je nedopustivo zapušten u odnosu na važnost i zastupljenost u antičkim izvorima. Stoljeća su prolazila i u nekoliko se navrata temeljito mijenjalo stanovništvo, a kuće su građene na ostacima starih, najčešće i razgradnjom. No ipak je moguće, na temelju starih podataka i novih spoznaja, ustanoviti pretpostavljene nalaze starokršćanskih ostataka. Svojedobno su u Ulici Stjepana Radića, odnosno Drugoj ulici kako Siščani nazivaju svoje ulice u pravcu sjever-jug koje su usporedne s Kupom, pronađene dvije zgrade s apsidama. Za jednu se s apsidom prema sjeveru pretpostavljalo da je bazilika koju je polovicom 19. st. Ivan Kukuljević Sakcinski opisao kao "veliku crkvu". To je odbačeno jer nije sigurno da se uopće radi o antičkoj i sakralnoj građevini, a kako je druga zgrada pravilno orijentirana prema istoku, njezina je sakralna namjena vjerojatnija. No to nipošto nije "velika crkva".

Dugo se pretpostavljalo da je moguće mjesto stare bazilike na Trgu bana Jelačića i u blizini ili ispod katedrale Uzvišenja Svetog Križa, na jugoistočnom dijelu stare gradske jezgre. Ondje su iskopani dijelovi južnih rimskih zidina, ali je i djelomice istražena raskošno opremljena antička zgrada, pa je moguće, kao i drugdje, da je i u Sisku pokraj grad-

skih zidina u privatnoj zgradi formirana jezgra kršćanske općine koja je postala svojevrsna "domus ecclesiae". Uostalom na tom su prostoru pronađena i dva ranokršćanska sarkofaga, jedan posvećen Severilli ("U ovoj je škrinji Severilla, sluškinja Kristova..."), a drugi Felicissimi (sačuvan je samo prijepis teksta iz kojega se razabire da je sarkofag za suprugu izradio neki Victorinus). Da nisu odnekud doneseni svjedoči i pronađeni poganski sarkofag [8].

Ovdje moramo istaknuti da smo za nedavna posjeta Sisku razgovarali s arheologinjom Spomenkom Jurić, voditeljicom Odjela za kulturu Sisačke biskupije i doznali da je vjerojatni položaj Kukuljevićevac bazilike ipak i Drugoj ulici, ali s desne strane i pokraj Trga Ljudevita Posavskog. Otkrila nam je da prema crkvenim kanonima u katedrali valja izgraditi kriptu za ukop biskupa, što je prigoda da se istraži jesu li ispod sadašnje crkve ostaci neke prijašnje.

Izvan grada postoje tri veće nekropole gdje se miješaju poganski i kršćanski ukopi. U grobovima su pronađeni brojni starokršćanski predmeti koji su bili i najbrojniji na već spomenutoj izložbi. Iz Siska potječe i jedan od rijetkih pleternih fragmenata pronađenih u sjevernoj Hrvatskoj. Zapravo takvih je fragmenata nekoliko, i svi se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu, ali je samo za jednog sasvim sigurno da je iz Siska [8], [10].

Fragment pleterne ornamentike iz Siska

Tragovi starih crkava u Vinkovcima

Na obali Bosuta, na području naseljenom u prapovijesti, Rimljani su osnovali naselje Cibalae (prema ilirskoj riječi za brežuljak) kada su počeli osiguravati granicu na Dunavu. Romanizirano je naselje status kolonije steklo najvjerojatnije za cara Karakale (211.-217.). Cibale su bile vrlo važno mjesto u rimskoj povijesti jer se u njegovoj blizini 314. vodila bitka za prevlast između Konstantina I. Velikog i Licinija, a u njemu su rođena i dva cara – braća i suvladari Valentinijan I. (364.-375.) i Valens (364.-378.).

vanje crkvene povijesti toga grada. Naime sljedeći cibalski mučenik i svetac bio je Polion, stradao u Dioklecijanovim progonima 304., prema vlastitom priznanju na suđenju bio "prvi među lektorima". Toj je dvojici svetaca posvećena i župna crkva u Vinkovcima, a stradali su istog datuma – 28. travnja [9].

Upravo zahvaljujući Sv. Polionu (koji je, čini se, rođen u Cibalama) i njegovu obraćanju pred rimskim sucem Probonom znamo mnogo o crkvenoj organizaciji i ozračju u Cibalama. No nije, nažalost, rekao gdje se skupljala njegova kršćanska zajednica. Mnogi su spremni zaključiti

tarskoj ulici. Na tom je mjestu naime polovicom 19. st. iskopan ulomak starokršćanskoga nadgrobnog natpisa. Unutar zidina moguća je lokacija crkve, ali iz doba kada kršćanstvo više nije progonjeno, pokraj sjevernih gradskih zidina (ulica Jurja Dalmatinca). Tu su pronađeni temelji kasnoantičke zgrade s uzidanim kipovima poganskih božanstava pa je vjerojatno gradnji crkve prethodilo razaranje nekoga hrama. Osim toga, u blizini, uz cestu prema Mursi, nalazila se velika nekropola gdje su pronađeni starokršćanski sarkofag i nadgrobna ploča. Prema predaji prva je kršćanka crkva bila izvan zidina, na zapadnom izlasku iz grada zvanom Meraja, na mjestu gdje je u srednjem vijeku izgrađena crkva Sv. Ilije po kojoj su se i nazivali ondašnji Vinkovci.

Ipak je najvažniji lokalitet ranoga kršćanstva u Vinkovcima, a možda i cijeloj Slavoniji, memorijalno-cemetrijalni sklop u Kamenici, 1,5 km istočno od gradskog središta. Tu su 1968. pronađene dvije podzemne grobne prostorije koje vjerojatno bile sjedinjene nadzemnim mauzolejom. Toj su mogućoj grobnoj kapeli pripisani ostaci mramornih tranzena i oplatnih ploča. Ali veličina kapitela koji je krajem 19. st. dospio u zagrebački Arheološki muzej upućuje da bi na Kamenici trebalo očekivati monumentalnu građevinu, možda i baziliku. Prema natpisima cijeli se sklop može datirati u 4. i 5. st. i potpuno odgovara mjestu koje je milju udaljeno od grada, gdje je, prema spisima, spaljen Sv. Polion [8].

Cibale su krajem 4. st. poharali Zapadni Goti, a u 5. st. Huni i Istočni Goti. Preostale su tragove rimskoga grada potpuno uništili Avari krajem 6. st., a potom su se naselila slavenska plemena. Novo se naselje formiralo u 11. st. oko ranoromaničke crkve Sv. Ilije. Tu su crkvu u 13. st. srušili Tataři, ali je ubrzo izgrađena nova i veća istoimena gotička crkva. Tijekom 15. i 16. st. počinje se jav-

Plan rimskih Cibala s tragovima starokršćanskih ostataka (1 – nadgrobni natpis, 2 – kasnoantička zgrada, 3 – memorijalno-cemetrijalni sklop u Kamenici, 4 – rimska nekropola, 5 – crkva Sv. Ilije)

Prvi je cibalski biskup bio Euzebije, prvi panonski mučenik i na hrvatskom tlu, a najvjerojatnije je stradao 259. za vladavine cara Valerijana. To svjedoči i o snazi cibalske kršćanske općine još za ilegalnog kršćanstva. Međutim nakon njega poznat je samo jedan biskup (Gaj na koncilu u Arminiju 359.), što otežava prouča-

da je to bilo u gradskom središtu, dakle na Trgu bana Šokčevića, možda i na mjestu sadašnje obnovljene župne crkve. No za to nema nikakvoga arheološkog opravdanja, pa je vjerojatnije da je prvotna crkva, ako je uopće bila među gradskim zidinama, bila na mjestu današnje, također obnovljene, pravoslavne crkve u Is-

Obnovljena crkva Sv. Ilije na Meraji u Vinkovcima

ljati sadašnje ime Vinkovci, vjerojatno prema oltaru u crkvi Sv. Ilije posvećenom Sv. Vinku, zaštitniku vinogradara, opekara, lončara i drvosječa. Nedavno je crkva temeljito obnovljena i pretvorena u galeriju, a pokraj nje su sačuvani tragovi starije crkve.

Tragovi crkava stare Murse

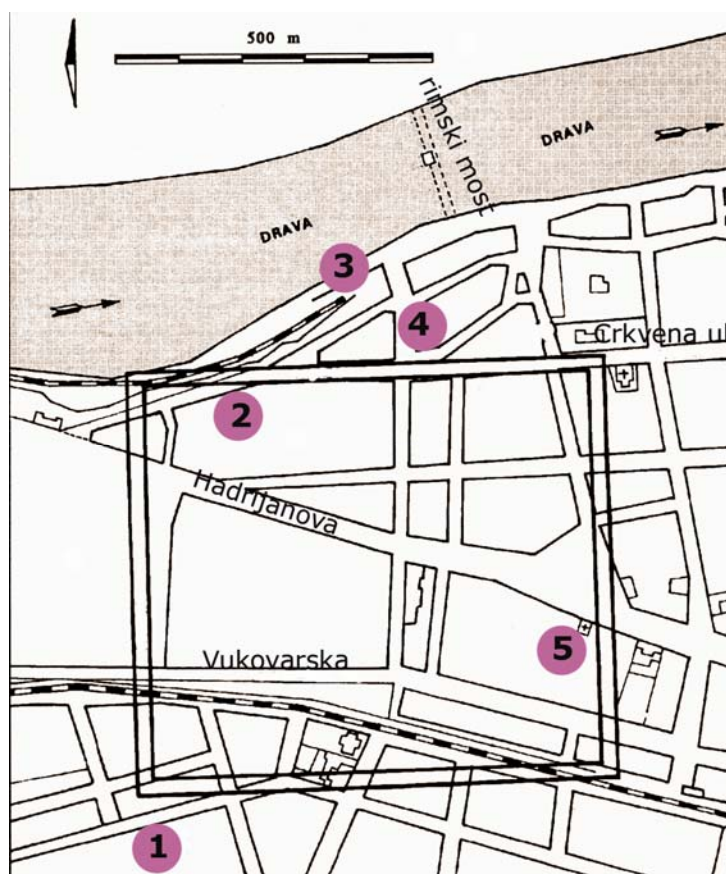
Začetak je današnjega Osijeka na području Donjega grada, gdje su u naselju zvanom Mursa potkraj 4. st. pr. Kr. boravili Kelti i živjeli ilirski Andizeti. Tu su krajem 1. st. pr. Kr. Rimljani uredili vojnički logor i pretvorili ga u važno trgovačko i prometno središte. Izgradili su kameni most preko Drave i cestu preko močvarnih predjela na drugoj strani rijeke. Nakon što je car Hadrijan uzdigao naselje u status kolonije, počeli su pristizati rimski građani i veterani. Tada su izgrađeni forum i brojne javne i upravne zgrade.

O crkvenom ustrojstvu stare Murse znamo vrlo malo, a spominje se jedino biskup Valens koji je zajedno s Ursacijem iz Singidunuma (današnji Beograd) sudjelovao na nekoliko crkvenih koncila jer je bio najpoznatiji pristaša arijanizma. Učenje je

utemeljio aleksandijski svećenik Arije koji je tvrdio da je Bog jedan, nestvoren i nepromjenjiv, a stvorio

je Sina koji mu nije istobitan ni jednak, već može i griješiti. Arijanizam je za cara Konstancija II. (337.-361.) zahvatio kršćanski Istok i Zapad, a za seobe naroda imao je mnogo odjeka među Ostrogotima i Vizigotima, Vandalima u Africi, Sjevima u Španjolskoj, Burgundima u Galiji i Langobardima u Italiji. Arije je prognan u Sirmij koji je tako postao glavno arijansko središte. Arijanizam je osuđen na Aleksandrijskoj sinodi (318.-319.), a potom na Nicejskom (325.) i Prvom carigradskom koncilu (381.), a trajao je sve do 7. st. [9].

Među panonskim gradovima jedino se Mursa može pohvaliti povijesnim dokumentom o postojanju bazilike posvećene kršćanskim mučenicima. Naime, Sulpicije Sever je zapisao da se u tu baziliku sklonio car Konstancije II. tijekom borbe s Magnencijem. Ipak to središnje kulturno mjesto

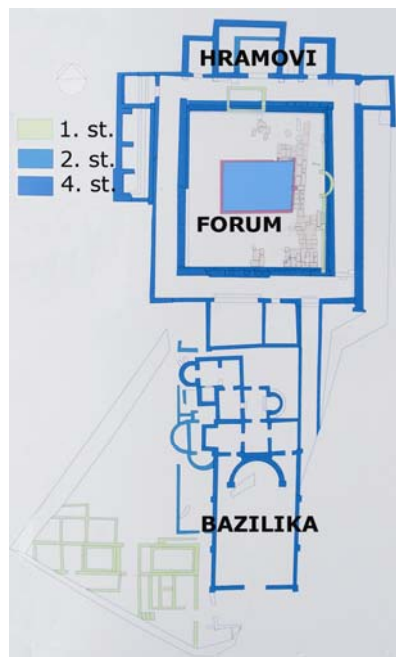
Tločrt rimske Murse u ucrtanim zidinama (1 – moguća bazilika, 2 – moguća stara crkva, 3 – moguća židovska bogomolja, 4 i 5 – brojni starokršćanski ostatci)

tamošnje kršćanske arijanske crkve nije lako pouzdano ustanoviti. Pokušalo se "basilicu martyrum" otkriti među graditeljskim ostacima jugozapadno od gradskih bedema, uz pomoć nalaza iz 18. st. i novih sondažnih istraživanja. Radi se o maloj okrugloj građevini s pravokutnim dodatkom koja je bila pokraj pretpostavljenog amfiteatra. No tome proturječi upravo veličina koja nikako ne priliči bazilici i mjestu gdje bi se sklonio jedan car. U gradu, pokraj sjeverozapadnog ugla, istražena je bazilikalna građevina s apsidom na zapadu, vjerojatno ranokršćanska sakralna građevina. Zamjetno je i grupiranje kršćanskih nalaza na jugoistočnom dijelu grada. Ima također i dosta nalaza na donjogradskom pristaništu, sjeverno od gradskih zidina, pa i tu valja očekivati tragove neke starokršćanske građevine. Upravo je na obali pronađen trag jedine židovske zajednice na našem području, a židovstvo je kao monoteistička vjera bila okolina u kojoj su rasle prve kršćanske zajednice. To se zaključuje na temelju natpisa posvećenog caru Septimiju Severu i ostatku jedne riječi ("...seucham") koja upućuje na "proseuchu", židovsku vjersku zajednicu, ali i bogomolju. Nalaz je posvjedočen pronađenim žrtvenikom s posvetom Vječnome Bogu i opekom s naznakom židovskog mjeseca [8].

Nakon povlačenja rimske vojske Mursa je bila izložena provalama sa sjevera i istoka. Prvo su je opustošili Zapadni Goti, a onda Sarmati i Alani, da bi je 441. potpuno uništili i raselili Huni predvođeni Atilom. Tada je uništen i stari kameni most.

Tragovi crkava u Varaždinskim Toplicama i Ludbregu

Termalni je kompleks u Varaždinskim Toplicama (Aquae Iasae), s temperaturom vode od 58 °C, sve do početka 4. st. imao uglavnom lječilišni karakter. Za cara je Konstantina I. Velikog (306.-337.) kompleks

Tlocrt rimskog termalnog kompleksa u Varaždinskim Toplicama

nakon velikog požara preuređen, a istaknuta mu je reprezentativna i gospodarska uloga. Uočljivi su i detalji koji odražavaju carevo monoteističko opredjeljenje. U kapitoliju s hramovima posvećenim Jupiteru, Junoni i Minervi posebno je istaknut srednji Jupiterov hram, a u tekstu o obnovi govori se o uvođenju nedjeljnih sajмова. Vjerojatno je car u svojim vjerskim nedoumicama između Nepobjedivog Sunca i Krista htio počastiti i jednoga i drugog boga.

Početa je kristijanizacija u drugoj polovici 4. st. dovršena adaptacijom kupališne bazilike u kršćansku crkvu. Tada je na južni zid prigraden svojevrsni narteks koji je vjerojatno imao brojne funkcije (baptisterij, katekumenej i sl.). Unutrašnja je stijenka južnoga zida bila oslikana stiliziranim i jedva sačuvanim prizorom rajske ograde. U središnjoj je dvorani pronađen ulomak stropne freske s glavom sveca. Ipak je pomalo neshvatljiva činjenica da nakon toliko godina istraživanja (započetih 1953.) nisu pronađeni nikakvi pokretni starokršćanski predmeti [8]. Valja reći da su istražni radovi bili 1982.

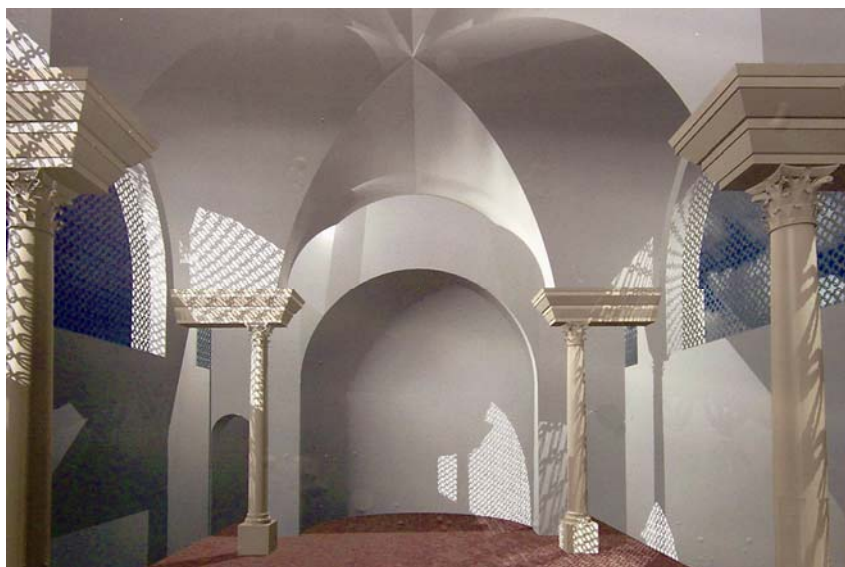
prekinuti i da su nastavljeni 1990. Posljednjih su godina izvedeni brojni zahvati i restauracije rimskih graditeljskih ostataka, uključujući sanacije zidnih slikarija, ali i zaštite padine i izvorišta koje se kontinuirano iskorištava više od 2000 godina. Izrađene su i trodimenzionalne rekonstrukcije, a kupališni je kompleks s bazilikom zaštićen posebnom krovnom konstrukcijom. Sve u svemu to se arheološko nalazište uspješno priprema da postane vrlo zanimljiv i privlačan arheološki park s najbolje očuvanim rimskim graditeljstvom na našim prostorima [11].

Ludbreg (Iovia) je poseban problem jer se još raspravlja o postojanju jovijskog biskupa i jovijske biskupije, zapravo njezinom lociranju ako se

Fragment freske s likom sveca iz Varaždinskih Toplica

prihvati da je postojala. Postojanje biskupije u Joviji veže se uz koncil u Akvileji 381. kada se uz biskupa Amancija pojavila oznaka "Iovien-sium". Međutim u nekim drugim izvorima piše "Niciensis", a nije jasno radi li se o greški ili dva različita biskupa. Ako se zaista radi o biskupiji Joviji potrebno je otkriti njezin položaj, posebno stoga što postoje tri panonske Jovije. Čini se ipak da

Pokušaj rekonstrukcije unutrašnjosti bazilike u Varaždinskim Toplicama

to može biti samo u Ludbregu jer je to jedina "civitas", dok su ostale samo skromne cestovne postaje. U posljednje vrijeme mađarski stručnjaci dokazuju da je bi to bila biskupija u Hetenyuszi, što potvrđuju bogatstvom i brojnošću arheoloških nalaza. No i na drugim su lokalitetima u Hrvatskoj starokršćanski nalazi vrlo skromni, ali nitko ne pomišlja Sisciju, Mursu ili Cibale smjestiti negdje drugdje [9].

I Aque Iasae i Iovia imaju dosta sličnosti, s tim što bi Jovija bila crkveno središte za naselje u Varaždinskim Toplicama. I u Ludbregu je manjak starokršćanskih nalaza velika zagonetka, posebno što su zaštitna istraživanja obavljena u sedamdesetim godinama potvrdila naseljenost od 1. do 6. st. Sličnost se dvaju lokaliteta očituje i u graditeljstvu jer se pretpostavlja da je u Joviji prva kršćanska crkva uređena tek u 4. st. kada je jedan od triju apsidnih bazena uklonjen i zamijenjen trijemom. Tako je dobivena sakralna građevina s tlocrtom u obliku dvoapsidne građevine s bočnim hodnikom. Zbunjuje i to što u tom urbaniziranom naselju nema tragova starokršćanskih nekropola [8].

Istraživanja su zbog imovinsko-pravnih odnosa bila donedavno prekinu-

ta. Sada se prostor opet istražuje, ali je otkriveno da je mnogo veći nego što se pretpostavljalo, a općinske ga vlasti također namjeravaju pretvoriti u arheološki park.

Ostali kršćanski nalazi u sjevernoj Hrvatskoj

Granice rimskog Daruvara (Aeuae Balissae) nisu pouzdano određene, a grad je, unatoč slučajnim i obećavajućim nalazima, praktički neistražen. Na mjestu rimskih terma i Silvanova hrama nalazi se hotelsko-lječilišni kompleks, a tu su u pedesetim godinama prošlog stoljeća pronađena dva kamena nalaza s dobro izvedenom reljefnom skulpturom. Riječ je o stupu s bazom i cilindričnoj posudi, vjerojatno dijelom zajedničkog inventara. Oblik kamene posude i

Kamena posuda pronađena u Daruvaru

simbolika prizora upućuju na krstionicu i krsni zdenac, a stup je mogao biti dijelom oltarnog postolja. Prizori na posudi s golubovima i paunovima uz zdjelu ili kalež te zečevi oko stiliziranog drva potpuno se poklapaju sa simboličnim prikazima krštenja. Vjeruje se da su pripadali sakralnoj građevini iz 6. ili 7. st., preuređenoj na prostoru terma, baš kao u Varaždinskim Toplicama i Ludbregu.

Najzanimljiviji i najatraktivniji starokršćanski sarkofag (samo tri postoje na području sjeverne Hrvatske) pronađen je sredinom 19. st. u Velikim Bastajima nedaleko Daruvara. Tada je pronađena i natpisna ploča koja je potom uzidana u dvorac Janković u Daruvaru. I sarkofag i ploča rađeni su od karakterističnoga krupnozrnatog mramora, a na sarkofagu su na prednjoj strani reljefno prikazani likovi pokojnika. Lijeva je strana ukrašena malim stablima i trsom loze, a desna ima plitki reljef s stabilcima i panterama oko vaze (kantarosa).

Kameni sarkofag s kršćanskom simbolikom iz Velikih Bastaja

Kasnoantičke grobne nekropole u kontinentalnoj su Hrvatskoj vrlo slabo istražene i nedovoljno proučene, ap su jedine poznate grobne cjeline već spominjana Kamenica i Štrbinci u Budrovcima pokraj Đakova. Ondje su potkraj 19. st. u blizini kasnoantičke građevine s freskama i mozaicima pronađeni zidani grobovi u obliku križa s nadgrobnom pločom i brojnim grobnim prilozima. Otprilike kilometar dalje, pri kopanju je vojničkih rovova 1991. pronađena i uništena starokršćanska grobnica s freskom, naslikana na zabatnom dijelu. To je preneseno u đakovački muzej i potom restaurirano. Crve-

nom su bojom na žućkastoj podlozi prikazana dva pauna uz vazu, simbolični prikaz vjernika koji piju s izvora života jer su zahvaljujući Kristovoj žrtvi pobijedili smrt [8].

Kada je sredinom prošloga stoljeća u Parizu prikazana umjetnost na tlu ondašnje Jugoslavije, najveća su senzacija bile neobične konzolne kamene glave s krupnim očima iz benediktinskog samostana Sv. Mihovila iz Rudina pokraj Čečavca na južnim padinama Psunja. Kako se radi o 12. st. i razvijenoj romanici, tu bismo crkvu u prikazu jednostavno preskočili. No kada smo i u katalogu izložbe koju ovdje često spominjemo uočili da s Rudina potječe ulomak kamene grobne preklonice s grubo urezanim prikazom ribe, odlučili smo se ipak posjetiti taj neobični

Troglava kamena konzola iz crkve i samostana Sv. Mihovila u Rudinama

lokalitet. I nije bilo uzaludno jer smo pronašli konzervirane ostatke predromaničke crkve s istaknutom polukružnom apsidom i masivnim zidanim pilastrima po sredini. Ta se crkva, kakvih je inače vrlo malo u kontinentalnoj Hrvatskoj, vrlo rijetko spominje u prikazima, a vjerojatno je postojala i prije nego što je izgrađen samostan.

Bio bi to prikaz svih starih crkvenih sadržaja na prostoru hrvatskog dijela antičke Posavine, jer crkava zapravo i nema. Jednostavno smo prikazali sve dostupne lokalitete, rukovodeći se idejom da je svako naselje koje je postojalo u kasnoj antici trebalo imati svoju crkvu. Primjerice, na mjestu je

Konzervirani ostatci predromaničke crkve u Rudinama pokraj Požege

današnje Zagrebačke katedrale sasvim sigurno postojala neka crkva jer bez nje ne bi bilo ni biskupije. Namjerno smo, da se ne rasplinemo, izbjegavali sve pokretne nalaze poput kopči, svjetiljki, posuda, nakita, novca i sl. koji nesumnjivo imaju kršćansko podrijetlo i simboliku.

Majka Božja Gorska u Loboru

Za kraj smo ostavili jednu neobičnu i sasvim posebnu crkvu, crkvu Majke Božje Gorske u Loboru, koja ruši sve predrasude o nastanku i razvoju kršćanstva u kontinentalnoj Hrvatskoj. Nesumnjivo to je i jedan od najvažnijih lokaliteta naše suvremene arheologije. Dovoljno je reći da je

na jednome mjestu pronađeno čak pet različitih crkava, počevši od starokršćanske bazilike s krstionicom, drvene crkve iz doba pokršćavanja Hrvata, predromaničke crkve iz 9. st., romaničke crkve iz 13. st. koja je poslije barokizirana u sadašnju crkvu. No to još nije sve jer je nedavno otkrivena još jedna kasnoantička zgrada iz 5. i 6. st. za koju se drži da bi također mogla biti starokršćanska crkva. To ne bi bilo ništa neobično jer su se starokršćanske crkve često gradile kao dvojne.

Lobor je inače malo zagorsko naselje koje se nalazi pedesetak kilometara sjeverno od Zagreba, a antičko se naselje razvilo uz cestu Siscia –

Pogled iz zraka na crkvu Majke Božje Gorske u Loboru

Poetovio. Svetište Majke Božje Gorske nalazi se na gradini sjeveroistočno od današnjega Lobora, iznad tjesnaca kojim se ide preko Ivanščice. Gradina je bila naseljena u brončanom ili željeznom dobu i s tri je strane potpuno nepristupačna.

Dio crkve Majke Božje Gorske sa zvonikom uoči obnove

U arheološkoj se literaturi crkva spominje od sredine 19. st. kao mjesto gdje je pronađen rimski nadgrobni spomenik iz 2. ili 3. st. Prve je opise dao poznati istraživač Gjuro Szabo, a spominjala se i u tridesetim godinama prošlog stoljeća nakon otkrića gotičkih fresaka. Potom je nakon

desetak godina otkriven kameni ulomak s dvoprutom pletenicom iz predromaničke crkve. Iako je taj nalaz upućivao da se ovdje nalazi druga kontinentalna predromanička crkva (uz pretpostavljenu u Sisku), te iako je u međuvremenu u blizini otkriven veći antički lokalitet, ipak nisu poduzimana nikakva istraživanja.

Međutim to se dogodilo iz sasvim drugog razloga. Radi se naime o jednom od najstarijih i najpoznatijih hrvatskih marijanskih svetišta pa je upravo obnova potaknula zaštitna arheološka istraživanja. Istraživanja su započela 1998. pod vodstvom Krešimira Filipca, a u suradnji Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Konzervatorskog odjela Uprave za zaštitu kulturne baštine pri Ministarstvu kulture. Već su prvi rezultati višestruko premašili očekivanja, ali su istraživanja bila prekinuta zbog nedostatka novca. Nastavljena su 2002. i traju i danas, a provode se u sklopu znanstvenog projekta *Južna Panonija u 9. i 10. stoljeću*.

U mlađem su željeznom dobu na gradini obavljeni veliki građevinski zahvati koji su joj poboljšali obrambene vrijednosti. U rimsko se vrijeme život preselio u ravnicu, ali se utvrda

na brijegu opet uredila i naselila u nemirnim vremenima kasne antike. Tada je na zemljanom bedemu podignut zid od kamena, a u utvrdi starokršćanska bazilika s krstionicom. Bazilika nije potpuno istražena jer se većim dijelom nalazi ispod sadašnje crkve. Istražene su prostorije koje su dijelom sjeverno i južno od crkve te predvorje i osmerokutna krstionica s krsnim zdencem. Krstionica je bila na pročelju crkve s kojom je bila povezana posebnim zidom, vjerojatno trijemom. Tu su pronađeni dijelovi kipa koji je bio, kako se pretpostavlja, bio posvećen Magni mater, pa je crkva možda izgrađena na poganskom svetištu.

Svetište iznad Lobora bilo je u 5. i 6. st. važno crkveno središte Panonije Savije. Dolaskom Avara i Slavena početkom 7. st. bazilika je zapaljena i nikad nije obnovljena. Tada je napuštena i utvrda.

Nakon dva stoljeća, početkom 9. st. pojavljuju se novi nalazi na utvrdi. Doba je to pokršćavanja koje se u sjevernoj Hrvatskoj provodilo istodobno kad i u Dalmaciji. Gradi se drvena crkva s južne strane starokršćanskih ruševina – jednobrodna crkva (16 x 6 m) s četvrtastim svetištem i trijemom od koje su sačuvani samo tragovi.

Krajem 9. ili najkasnije do sredine 10. st. podignuta je zidana crkva iznad ruševina starokršćanske. Tu je predromaničku crkvu, koja je bila i veća od sadašnje i imala tri broda s apsidom i predvorjem, izgradio neki vrlo moćan investitor, o čemu svjedoči raskošan inventar, bogato ukrašena oltarna pregrada i pleterna plastika. Zapravo to je jedina takva crkva na sjeveru, ali istodobno i najraskošnija u Hrvatskoj. Pouzdano se zna da su crkvom upravljali benediktinci.

Crkva je srušena u 13. st., a možda i prije. Na njezinu je mjestu iznad srednjeg broda izgrađena nova romanička ili gotička crkva koja je naknadno proširena i u baroku obnovljena.

Pronađeni i privremeno zatrpani ostatci starokršćanske krstionice u Loboru

Konzervirani ostatci temelja dviju crkava u Loboru

Poslije je sa sjeverne strane dograđena sakristija, s južne zvonik te na posljednju cinktura (ophod) [12], [13].

U posljednje se vrijeme uz istraživanja obavljaju pripreme za temeljitu obnovu osnovne crkve te za konzerviranje i prikaz njezinih raznovrsnih slojeva u sklopu posebnoga arheološkog parka.

Zaključak

U ovom podužem prikazu, u kojem su obrađene starokršćanske, predromaničke i ranoromaničke crkve ili njihove naznake gotovo s dvije trećine ukupne površine Hrvatske, pokušali smo temeljito obrazložiti neobičan podatak da u kontinentalnom dijelu Hrvatske gotovo da i nema starih crkava. Uostalom mi smo na otocima, obali i dijelu kopnenoga zaleđa imali pedesetak opširnih i temeljitih prikaza, a u ostalom dijelu samo jedan. To se ne može pravdati samo činjenicom da je riječ o prostorima koji su u prošlosti temeljito poharani i gdje je stanovništvo iseljavano i u nekoliko navrata potpuno

izmijenjeno. Ne može se tumačiti ni namjernim otuđivanjem zbog ponovne uporabe građevinskih materijala ili neke druge imovinske koristi. Riječ je jednostavno o općoj nebrizi za našu ukupnu graditeljsku baštinu.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Novak, N.: *Prinos ranom kršćanstvu i urbanizmu Tarsatike*, *Histria arheologica* (2007.-2008.), 38.-39., str. 169-196
- [2] Starac, R.: *Sakralna arhitektura srednjovjekovnog Vinodola*, *Senjski zbornik* (2000.), 27., str. 45-99
- [3] Starac, R.: *Sv. Marin (otok)*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2006.), 3., str. 311-312
- [4] Starac, R.: *Rezultati prve faze arheološkog sondiranja na trgu Cimeter u Senju*, *Senjski zbornik* (1999.), 26., str. 71-88
- [5] Glavičić, A.: *Pregled starokršćanske i srednjovjekovne baštine Like, Podgorja i grada Senja*, *Senjski zbornik* (2003.), 30., str. 21-82
- [6] Kolak, T.: *Smiljan – Crkvine Čovini*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2007.), 4., str. 381-382

- [7] Burmaz, J.; Vujnović, N.: *Podum – Sv. Marko*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2006.), 3., str. 323-324
- [8] Migotti, B.: *Arheološka građa iz rano-kršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*. U: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde – povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske* (katalog izložbe), *Arheološki muzej, Zagreb*, 1994., str. 41-67
- [9] Jarak, M.: *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, U: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde – povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske* (katalog izložbe), *Arheološki muzej, Zagreb*, 1994., str. 17-39
- [10] Bačani, I.: *Pleterna skulptura u Sisku*, *Godišnjak Gradskog muzeja, Sisak* (2006.), str. 93-97
- [11] Nemeth Erlich, D.; Kušan Špalj, D.: *Varaždinske Toplice – gradski park*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2007.), 4., str. 170-173
- [12] Jurica, V. (ured.): *Lobar – Majka Božja Gorska* (katalog izložbe), *Muzej Hrvatskog zagorja Muzej seljačkih buna, Gornja Stupica*, 2002.
- [13] Durman, A. (ur.): *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, *Leksikografski zavod Miroslava Krležu, Zagreb*, 2006.